

Микола Рябчук

«МАЙЖЕ ОДИН НАРОД».
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ
МІФОЛОГЕМИ В УМОВАХ НЕОГОЛОШЕНОЇ ВІЙНИ

Уявлення про українців і росіян як «один» чи «майже один» народ має давнє історичне походження й відбиває поступову інтерналізацію обома народами історико-цивілізаційної концепції «Великої і Малої Русі», витвореної українськими (малоросійськими) інтелектуалами-кліриками на межі XVII–XVIII століть і трансформованої Російською, а згодом радянською імперією у відповідні ідеологічні моделі та політичні практики. Стаття досліджує особливості використання цієї ідеологеми сучасною російською й проросійською пропагандою як засобу політичної маніпуляції та підтримання ідентичнісної амбівалентності в українському суспільстві.

Ключові слова: українська ідентичність, російська пропаганда, суспільна амбівалентність, політичні маніпуляції.

Mykola Riabchuk. *«Almost the same people». On the propagandistic usage of the ideological cliché during the undeclared war. Stereotypical view of Ukrainians and Russians as the «same» or «almost the same» people has a long history and reflects a gradual internalization of the historical-cum-civilizational concept of the «Great and Little Rus/Russia» by both groups. Elaborated by Ukrainian clerics at the turn of the 17th century, the concept was appropriated by the Russian empire and successfully translated into the specific ideological models and imperial policies. The article sheds a light on how today's Russian and pro-Russian propaganda employs that ideological cliché for political manipulation and deepening the ambivalence of Ukrainian identity.*

Рябчук Микола Юрійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Key words: *Ukrainian identity, Russian propaganda, social ambivalence, political manipulations.*

Уявлення про українців і росіян як про «один» (чи «майже один») народ має досить давню історію і досить різноманітне дискурсивне оформлення в різних жанрах – від наукових і псевдонаукових трактатів до літературно-мистецьких творів, публіцистичних виступів та релігійних проповідей. Сформоване протягом XVIII–XIX століть на основі цивілізаційної, релігійно забарвленої міфологеми про спільну киево-руську спадщину та двоєдину мало- і великоруську націю [1], воно було поступово інтерналізоване більшістю українців і росіян, ставши не просто пропагандистським загальником, а й частиною повсякденного «здорового» глузду [2, с. 60–73].

Поява в XIX столітті новочасного українського націоналізму дещо похитнула цю нормативну формулу, а національно-визвольна боротьба українців у 1917–1920 роках спонукала, врешті-решт, визнати їх за окремий народ, відмінний від росіян. Проте міра цієї відмінності залишалася невизначеною й окреслювалася ситуативно, найчастіше – як відмінність суто етнографічна. Українці в офіційному дискурсі перестали бути «тим самим» народом, що й росіяни, ставши натомість народом «братнім», причому приписування росіянам статусу «старшого брата» автоматично зводило українців до статусу брата «молодшого» – як в історико-генеалогічному, так і в родинно-ієрархічному сенсі.

Розпад СРСР та загальна дискредитація советського пропагандистського дискурсу, яка розпочалася ще в часи «перестройки», дещо ослабили «братерську» риторіку, проте не скасували підставової міфологеми, яка тою риторикою підтримувалася і відтворювалася. Тільки тепер уявлення про українців і росіян як про «один» народ доповнилося прислівником «майже», – знову ж таки, достатньо гнучким і невизначеним, аби описувати яку-завгодно міру близькості, розмиваючи межу між двома етнічними групами й імпліцитно нав'язуючи їм обом специфічні, назагал досить архаїчні критерії «близькості». Такий підхід істотно ускладнював виокремлення обох етносів з примордіальної право-

славно-східнослов'янської «уявленої спільноти» і формування модерної політичної нації – і української, і російської.

Розпад ССРСР не спонукав росіян ані до ревізії історичних міфів, на яких вибудовувалась їхня імперська ідентичність, ані до перегляду свого ставлення до України, яке великою мірою тими міфами визначалося і підтримувалося. Розпад імперії і поява незалежної України були сприйняті більшістю населення, зокрема й політичними та інтелектуальними елітами, як історична аберація, порушення певної геополітичної чи навіть космічної «нормальності», лапідарно окреслене Владіміром Путіним як «найбільша геополітична катастрофа ХХ століття» [3]. І якщо в 1990-ті роки російські політики лише фліртували з цими суспільними настановами, то саме Путін поклав імперські ресентименти і реваншистсько-іредентистські настрої в основу своєї політики.

У серпні 2007 року лише 35% опитаних росіян хотіли б бачити майбутню Росію в її теперішніх кордонах. Ще 9% не визначилися, натомість решта (себто більшість населення!) хотіли б її бачити в кордонах ССРСР, із тими чи тими виїмками (Кавказ, Прибалтика, Середня Азія) або й без жодних виїмок (22%) [4]. У вересні 2011 року 27% опитаних погоджувалися (цілком або в основному) з твердженням, що Росія повинна будь-якими засобами, а в разі потреби – й силою, утримувати під своїм контролем колишні республіки ССРСР [5]. У тому самому опитуванні лише 37% респондентів відповіли ствердно на запитання «Чи вважаєте ви Україну закордоном?», натомість 60% – заперечно. Менше половини росіян в опитуваннях 2004–2007 років погоджувалися з тезою, що «для Росії було б кориснішим, щоб Україна була незалежною країною, з добрими взаємовигідними відносинами з Росією»; натомість понад третина опитаних воліла, щоб «Україна перебувала під економічним і політичним контролем Росії» [6].

Окреслене ставлення росіян до сусідів і, зокрема, України формувалося століттями і є частиною ширшої світоглядної матриці, яка визначає бачення росіянами довколишнього світу і свого місця в ньому. Це бачення є сьогодні химерною сумішшю великодержавних амбіцій, цивілізаційного месіанізму, імперських ресентиментів та комплексів і водночас – більш-менш тверезого

усвідомлення власних сил та можливостей і вироблення на цій основі більш-менш прагматичної поведінки як свосерідного компромісу між дійсним та бажаним. У випадку України, однак, прагматичний підхід істотно ускладнюється тим, що для більшості росіян вона є не лише геополітичною проблемою (як Прибалтика чи Південний Кавказ), а й проблемою онтологічною, екзистенційною: більшість із них, як правило, «люблять» український народ, проте ніяк не можуть змиритися з існуванням української нації. Україна є для більшості росіян частиною національної (імперської) ідентичності. Певна культурна відмінність українців (як у випадку Гоголя) здатна цю ідентичність збагачувати, а тому не викликає у них особливих заперечень – за умови збереження належної субординації між центром і периферією. Натомість політичний суверенітет України руйнує цю ідентичність, засновану на міфах Київської Русі, слов'янської єдності та особливої («провідної») ролі росіян у «сім'ї братніх народів».

Саме гадана належність українців до «русского мира», до уявленої східнослов'янської спільноти «наших», тобто радянських і/або русько-православних, дає підстави російським політикам – від Горбачова [7] (і його опонента Єльцина) до Путіна (і його опонента Навального [8]) – окреслювати українців і росіян як «майже один народ». Усі вони на свій лад виражають не тільки власні стереотипні уявлення про Україну, а й колективні уявлення більшості своїх співвітчизників. Динаміку цих уявлень можна простежити за результатами опитувань громадської думки, що їх проводить аналітичний центр імені Юрія Левади, ставлячи респондентам пряме запитання (без евфемістичного прислівника «майже»): «Як вам здається, росіяни та українці – один народ чи два різні народи?»

1997 року лише 37% опитаних погодилися, що це два різні народи, натомість 56% це заперечили (решта не відповіла) [4]. 2007 року, після Помаранчевої революції, вже 46% опитаних готові були визнати українців окремим народом, проте більшість (49%) усе одно наполягала на їхній тотожності з росіянами [9]. І це – без пом'якшувального прислівника «майже», з яким наведена цифра була б, скоріш за все, іще вищою, ймовірно – близькою до тої, яку ті самі дослідники отримали у вересні 2005 року,

запитавши респондентів про їхнє ставлення до гіпотетичного об'єднання України й Росії в єдину державу. Дуже або радше схвально поставилися до цього 71% опитаних, несхвально – 24%, і ще 15% не змогли або не схотіли відповісти. 18% визнали цілком реальним таке об'єднання вже найближчим часом і ще 35% – у віддаленішій перспективі. Лише 34% вважали його цілком нереальним [10].

У березні 2014 року майже безкровне загарбання Криму, схоже, посилило у росіян сподівання на подібно швидке й безкровне приєднання України. Відповідно, зросла й прихильність до тези про те, що українці і росіяни – «один народ», як своєрідна психологічна реакція на потребу політичної легітимізації такого приєднання: відсоток тих, хто вважав українців і росіян «одним народом», знову сягнув 56%, а відсоток незгодних упав до 38%; тобто обидва показники фактично повернулися до рівня 1997 року. Крах імперського блицкригу трохи охолодив об'єднавчий запал частини росіян: за півроку (до вересня 2015) кількість згодних і незгодних з тезою про «один народ» практично зрівнялася (46% vs. 47%) [9]. А проте й на четвертому році неоголошеної війни, попри жорсткий опір, що його чинять українці непростимим «визволителям», та чималу кількість жертв з обох боків, більшість росіян і далі чіпляється за архаїчний, а проте фундаментальний для їхньої імперської ідентичності міф про українців як «той самий народ».

Більше за те, саме війна помітно похвалила популярність «об'єднавчо-братерської» риторики у російському політичному дискурсі, особливо на рівні провідних осіб, – попри дедалі негативнішу реакцію на цей дискурс із українського боку та дедалі меншу готовість сприймати цей дискурс всерйоз. Якщо до війни, наприклад, кільканадцять (до двадцяти) відсотків українців хотіли б об'єднання України й Росії в одну державу, то сьогодні кількість охочих упала до рівня статистичної похибки. Натомість кількість тих, хто хотів би закритих кордонів і візового режиму з Росією, зросла за цей самий час від 10-12 до 50% [11].

«Братерська» риторика розрахована, схоже, сьогодні не так на українців (беручи до уваги їхнє досить скептичне ставлення до російської пропаганди [12, с. 10, 13, 22; 13] та Путіна зокрема [14]),

як на споживача внутрішньоросійського, а почасти й західного. Адже російська війна з Україною не тільки не оголошена, вона ще й старанно приховувана, – починаючи від потаємного постачання зброї найманцям під виглядом «гуманітарних конвоїв» та закінчуючи ретельним приховуванням і законодавчим засекречуванням військових втрат [15]. Війна з Україною у російському офіційному дискурсі є війною внутрішньоукраїнською, тобто громадянською. Російських військових в Україні офіційно немає («нас там нет», за крилатим висловом Путіна). А оскільки в це мало хто вірить, то «братерська» риторика покликана, скоріш за все, переконати і росіян, і чужинців у незмінній і безмірній любові російських правителів до України та їхньому щирому вболіванні над долею непутящого «молодшого брата». А отже, й у їхній нездатності апріорі коїти в Україні якісь лиходійства.

Промови Володимира Путіна під цим оглядом заслуговують на особливу увагу. Практично кожна згадка в них про Україну супроводжується виявом теплих почуттів і неодмінним нагадуванням, що українці і росіяни – це «один» чи «майже один» народ. Тут цікавою є, однак, не сама ця давня й доволі банальна теза, а дискурсивна обгортка, в яку вона запаковується. За браком місця обмежимося двома характерними прикладами. Перший фрагмент походить із виступу російського президента на святковому концерті з нагоди річниці приєднання Криму, другий – з промови на засіданні Валдайського клубу:

«Речь идет не просто о территории, которой у нас достаточно. Речь идет об исторических истоках, об источниках нашей духовности и государственности. Речь идет о том, что делает нас единым народом и единой сплоченной нацией. Мы всегда в России считали, что русские и украинцы – это один народ. Я так думаю и сейчас. Конечно, крайний национализм всегда вреден и опасен. Я уверен, что украинский народ даст еще объективную и достойную оценку деятельности тех, кто довел страну до такого состояния, в котором она находится сегодня. Мы, со своей стороны, будем делать все, что от нас зависит, чтобы Украина прошла этот сложный период своего развития как можно быстрее,

все для того, чтобы восстановить нормальные межгосударственные связи» [16].

«Я сейчас не буду говорить, кто в чем виноват, но я считаю, как и считал, что русские и украинцы – это действительно один народ. У нас есть люди крайних взглядов, националистических, как в России, так и в Украине, но в целом, в большинстве своем – это один народ, народ одной истории, одной культуры, очень близкий этнически. Нас сначала разделили, а потом стравили, но мы сами в этом виноваты. И мы должны сами найти выход из этой ситуации. Я уверен, что здравый смысл восторжествует и мы этот выход найдем» [17].

У першому фрагменті Путін виправдовує анексію Криму, апелюючи до категорій, котрі у його розумінні є вищими від міжнародного права, – «джерел духовності та державності», а також національної «єдності» та «згуртованості. Імплицитно це означає, що Крим для нього є одним із таких «джерел» (з інших путінських виступів ми знаємо, що це «джерело» він розташував конкретно у Херсонесі – місці міфічного хрещення Русі, маніпулятивно ототожненої з Росією). А відновлення «національної єдності» у його виступі імплицитно вказує на іншу улюблену міфологему – про росіян як «найбільший у світі роз'єднаний кордонами народ».

Апеляція Путіна до сакральних «духовних джерел» і «національної єдності» є непрямою відповіддю тим критикам, котрі вбачають в анексії Криму суто територіальну експансію, сумнівну з погляду міжнародного права і ще сумнівнішу з огляду на неспроможність Росії належно освоїти й загосподарювати ті велетенські території, якими вона вже володіє. Територія, пояснює Путін, – річ другорядна, тому що є вищі цінності, і пов'язані вони, як дає зрозуміти авторитарний лідер, не з правами й свободами громадян, і навіть не з їхнім добробутом, а з гаданою державною та національною величчю.

Наступна згадка про Україну в суто російському, здавалося б, контексті видається дещо несподіваною, якщо абстрагуватися від факту, що міфічні «джерела духовності» розташовані в Херсонесі (а також у Києві), тобто на території України, і що «єдність» російського народу, в розумінні Путіна, сягає далеко поза кордони

Російської Федерації. Заявивши, що «ми в Росії завжди вважали, що росіяни і українці – один народ», Путін фактично дав відповідь на каламутну риторику трьох попередніх речень. І прочитуються вони тепер приблизно так: «Ідеться не просто про території, а про те, що росіяни і українці – один народ. Ідеться про історичні джерела, розташовані на території України, а оскільки росіяни і українці – один народ, то це, звісно, – наші джерела. Ідеться про те, що робить нас єдиним народом: *визнання* українців тим самим народом, що й росіяни».

Наступний риторичний стрибок – у бік раптового, ні з того, ні з сього, таврування «крайнього націоналізму» теж може видатися дивними, якщо абстрагуватися від неоголошеної війни, яку Росія веде проти України, і від збройного опору, який чинять українці російській агресії і який абсолютно не вписується в ідилічну міфологему «одного народу». Путін промовляє без папірця, і тому проговорюється. Сказавши, що завжди вважав і вважає українців і росіян одним народом, він відчуває нездоланну потребу пояснити і внутрішнім, і закордонним скептикам, і, можливо, самому собі, чому ж той «один народ» поводить себе зовсім не так, як мав би поводитись. І дає відповідь – недоречну з погляду формальної логіки і риторики, але закономірну з погляду психоаналізу. Він відповідає фактично на те запитання, яке не було озвучене, запитання, яке з'явилося лише у його свідомості і, можливо, свідомості тих кількох слухачів, які ще не розучилися критично мислити.

Українці – це справді той самий народ, каже Путін, але він поводить себе не цілком адекватно, тому що в його середовищі поширився надзвичайно шкідливий і небезпечний «крайній націоналізм». І все ж, заспокоює він слухачів і самого себе, – це маргінальне і тимчасове явище. Тому що справжній український народ, тобто той, котрий «один народ» з росіянами (а не той, котрий уявив себе іншим), – здоровий, і тому подолає всі труднощі. Він іще дасть, обіцяє Путін, гідну оцінку тим, хто довів країну до такого стану (Путін не пояснює, хто ці зловмисники, бо ж слухачі й так мають знати: фашистська хунта і її західні покровителі; він не уточнює також, до якого саме «стану» вони довели країну, бо це теж зрозуміло всім глядачам російського

телебачення). Після такої елегантної суміші історичного оптимізму й погано замаскованих погроз мовець повертається нарешті до звичної братерсько-патерналістської риторики, обіцяючи робити все можливе, щоб Україна якомога скоріш пододала проблеми розвитку: позбулася крайнього націоналізму, дала належну оцінку своїм недолугим лідерам і стала нарешті тим, чим і повинна бути: одним народом із росіянами.

Другий фрагмент, попри півторарічну віддаленість від першого, в основному повторює ті самі аргументи і риторичні прийоми і цікавий для нас насамперед подібним дискурсивним збуренням (біфуркацією), що виникає довкола тієї самої ключової фрази про українців і росіян як «один народ». Адже ні ті слова, що передують цій фразі, ні ті, що ідуть опісля, безпосередньо логічним чином із нею не пов'язані. Бо й справді, до чого тут з'ясування «хто в чому винен» (і взагалі, про яку вину йдеться?) у фразі, що передує класичній путінській аксіомі про українців і росіян як «один народ»? І чому раптом він перескакує від простої й незаперечної, здавалося б, тези про «один народ» до якихось людей «крайніх націоналістичних поглядів»? Хто вони і до чого вони тут? Яка, взагалі, логіка у фразі «у нас є люди таких-то поглядів, але загалом, у своїй більшості – це(!) один народ»? Чи можна так само сказати, що «в нас є люди нетрадиційної сексуальної орієнтації, але загалом, у своїй більшості – це один народ»?

Звичайно ж, ні, тому що йдеться не про будь-які «погляди» (чи орієнтації), а саме про ті, тобто погляди тих, хто не вважає українців і росіян «одним народом» і тому випадає з «нормальної» більшості, потрапляючи в категорію девіантів – людей «крайніх націоналістичних поглядів». Тут, як і в давнішому фрагменті, Путін відповідає на запитання, яке звучить у його свідомості (або й підсвідомості), дарма що ніхто з присутніх йому цього запитання вголос не задавав. Виглядає воно приблизно так: «А чому ж тоді цей «той самий» народ не хоче скоритися, не хоче прийняти наших братерських обіймів, злитися воедино, стати справді «тим самим»?». І Путін, промовивши звичну мантру про українців і росіян як «один народ», вимушено пояснює сам собі і невидимим опонентам, що й справді, на жаль, не всі українці поділяють цю

думку, є й збоченці – «крайні націоналісти», яких треба, вочевидь, лікувати (або й елімінувати?), і тоді все буде гаразд – «здоровий глузд переможе» самостійницьке безумство.

Фактично ми бачимо тут класичну маніхейську модель, за якою всі українці поділяються на хороших, «правильних», тих, хто вважає себе одним народом із росіянами, і «неправильних», небезпечно «націоналістичних», від яких Україну, на думку одного з путінських ідеологів Александра Дугіна, «слід очистити», і то саме в класичний, відомий ще з більшовицьких і нацистських часів спосіб: «Геноцид кретинів напрошується сам собою».

Путін, звісно, таких радикальних тез не висловлює, він лише посилає сигнал, зрозумілий його оточенню, – натяк, який належить ідеологічно розвинути, пропагандистськи поширити і максимально втілити у практичну політику. Перефразовуючи тут норвезького дослідника Івера Ноймана, автора блискучої книжки «Росія та ідея Європи», можемо сказати, що російське уявлення про те, чим є Україна, має безпосередній вплив на те, що російська держава робить [18, с. 2]. Інакше кажучи, російський дискурс про Україну великою мірою зумовлює російську зовнішню політику. Україна, у цьому сенсі, є актом мовлення; вона існує для росіян як певна дискурсивна формація.

Основна функція цього дискурсу – позбавлення України суб'єктності, підпорядкування її російській політичній і культурній гегемонії. Адже йдеться саме про ототожнення України з Росією, а не навпаки; єднання тут має специфічний вектор – із Києва до Москви. В усіх цих формулах саме українці є «тим самим народом», що й росіяни, а не росіяни – «тим самим народом», що й українці. Декларативна «тожсамість» українців і росіян має тут асиметричний характер, тобто не є насправді тожсамістю: українці і росіяни – це не дві різні групи, що творять «один народ», українці – це різновид росіян, підгрупа більшої групи. Лише в цьому і більш ніякому сенсі вони є з росіянами «одним народом». Натомість реальним народом у цій позірно об'єднавчій формулі є лише росіяни, українці ж – це їхнє регіональне плем'я, – «навіть не країна», як сказав президент Путін Джорджеві Бушу на саміті НАТО 2008 року у Бухаресті [19].

Прикметно, що пропагандистська формула «один народ», яку вживають подібним чином і щодо росіян та білорусів, ніколи не застосовується окремо до білорусів та українців, хоча за простою математичною логікою тотожність одних і других із росіянами мала би передбачати також і їхню взаємну тотожність між собою. Проте на таку риторичку нема політичного запиту; адже реальне зближення й ототожнення має відбуватися не між Мінськом і Києвом, а між кожним із них та – Москвою. Лише домінантна роль Росії надає східнослов'янському (і взагалі, будь-якому) єднанню політичної доцільності.

Варто зазначити, що в умовах етнічно різномірної та назагал досить ксенофобської імперії можливість бути «тим самим» чи «майже тим самим народом», що й росіяни, була для українців певним привілеєм, оскільки дозволяла їм цілком легально плекати певні етнографічні особливості й місцевий патріотизм, не наражаючись при тому на дискримінацію чи, гірше, звинувачення в націоналізмі. Проте в умовах незалежної держави ця формула стала для більшості національно усвідомлених українців тим, власне, чим є насправді – способом розмивання й ослаблення української ідентичності, інструментом неоколоніального розумового та політичного поневолення. І все ж для багатьох громадян України вона й досі зберігає певну привабливість – імовірно тим, що дискурсивно маргіналізує проблему українсько-російського культурного, політичного, а тепер і військового протистояння, зводить принциповий ідентичнісний і цивілізаційний конфлікт до банальної сварки між владними елітами, до якого «просто» громадян буцімто не мають стосунку, і знімає таким чином психологічно дискомфортне для кожного з них питання про власну роль і місце у цьому протистоянні.

Проведене нещодавно Володимиром Куликом соціологічне дослідження наочно показує тривкість і глибоку закоріненість стереотипних уявлень про українсько-російську одвічну й довічну примордіальну близькість. Запропонувавши респондентам оцінити далеко не безперечне твердження: «Хоч би що там коїла влада, хоч би що робили політики, російський народ завжди буде близький українському», – він отримав схвальні відповіді від майже двох третин (64%) опитаних, – і це при тому, що в окупованому Криму

й на Донбасі опитування зі зрозумілих причин не проводилося. «Ці цифри, – коментує своє дослідження автор, – показують, що близькість між українцями і росіянами, між українським народом і російським залишається найменш суперечливим аспектом української ідентичності, навіть якщо українці розуміють цю близькість істотно по-різному» [20, с. 601].

Уявлення про примордіальну близькість українців і росіян корелює з уявленням про їхню «братерськість», закріпленим у поширеному ще з советських часів пропагандистському кліше. Так, у квітні 2014 року, тобто вже після російської агресії у Криму, 63% опитаних відповіли ствердно на запитання «Чи вважаєте Ви українців і росіян «братніми народами?» і лише 28% із цим не погодилися. За два з половиною роки бойових дій на Донбасі, які коштували життя десяти тисячам українців, адептів «братерськості» трохи поменшало, проте у листопаді 2016 вони й далі становили понад половину респондентів – 51% (і тільки 28% так не вважали) [21, с. 71].

Зрозуміло, що прихильників «братерськості» було більше серед людей старшого покоління, вихованих на советських підручниках та газетних штампах (62% у групі людей понад 60 років), проте й серед наймолодших (від 18 до 29 років) їх було все одно дещо більше, ніж тих, хто такого уявлення не поділяє – 42 проти 39%. Передбачувано вищою була прихильність до цього стереотипу серед людей із нижчою освітою (тобто менш схильних до критичного аналізу інформації) та серед етнічних росіян та російськомовців, – що пояснюється почасти їхньою більшою прив'язаністю до російських та російськомовних інформаційних джерел, некритичних чи не настільки критичних до «братерського» стереотипу, як джерела україномовні. Але ще більше, мабуть, – відзначеною вище психологічною потребою легітимізувати, принаймні у власних очах, своє амбівалентне становище.

Уявлення про «братерськість» і «близькість» корелює, хоч і значно меншою мірою, із уявленням про українців і росіян як «той самий народ». У листопаді 2016 року лише 26% опитаних погоджувалися з таким твердженням, тимчасом як 63% заявляли, що українці і росіяни – це «два різні народи». Інакше кажучи, у тожсамість українців і росіян вірить удвічі менше людей, ніж у

їхню «братерськість», проте в обох випадках чисельні показники є небезпечно великими, а надто для нації і країни, котра веде смертельну боротьбу з агресором, що його половина українського населення вважає й надалі «близьким» і «братнім».

Утім, ці уявлення не переносяться ані на російську державу, ані, тим більше, на її керівництво. Політична реальність вочевидь бере гору над міфічною і тому ірраціональною прив'язаністю багатьох українців до православно-східнослов'янської цивілізаційної матриці. У реальному політичному просторі точиться війна, у якій російські війська і їхні найманці щодня відстрілюють українських солдатів і утримують під окупацією вісім відсотків української території. Тим часом у міфічному просторі українці і далі «братерськи» єднаються з уявними росіянами та білорусами, котрі мовби й не мають нічого спільного з реальними росіянами (85% яких підтримують свою українофобську владу), як і з реальними білорусами, котрих більшість українців ніколи живцем не бачила і, взагалі, мало що про них знає.

Це не заважає, однак, багатьом українцям, особливо на Півдні та Сході, стверджувати, що не лише росіяни, а й білоруси значно ближчі їм «за характером, звичаями і традиціями», ніж жителі Західної України, а подеколи й Центральної [22, с. 12]. Ця «братерська» прив'язаність багатьох українців до практично незнаних їм, віртуальних, себто уявлених відповідно до східнослов'янського міфу білорусів дає змогу краще зрозуміти й загадкову, ірраціональну, здавалося б, прив'язаність багатьох українців до росіян. Росіяни у їхній свідомості – така сама фікція, віртуальність, як і білоруси. У міфологічній свідомості багатьох українців ні одні, ні другі не асоціюються зі своїми реальними прототипами. Одні (білоруси) – тому, що українці їх практично не знають, тож не дуже й мають із чим асоціювати. Другі (росіяни) – тому, що українці воліють (задля психологічного комфорту) не знати їх такими, як вони є, підміняючи дискомфортну реальність ностальгійними візіями давніх советських кіно- і телепрограм, пісенних застіл із далекими московськими родичами та власної належності до «великої держави», у якій усі жили буцімто «дружно й щасливо».

Фактично і білоруси, і росіяни у цих фантазмах – це такий самий «прекрасний слов'янський народ», як і віртуальні українці, описані, тобто вигадані Александром Дугініним – на протизвагу українцям реальним, котрі не просто обурили російського філософа самим фактом збройного опору російській агресії, а й позбавили себе права називатися українцями і, взагалі, людьми: «Украину надо очистить от идиотов. Геноцид кретинов напрашивается сам собой. Кретинов злобных, закрытых для голоса Логоса, смертельно опасных и... при всем этом невероятно глупых. Я не верю, что это украинцы. Украинцы прекрасный славянский народ. Это какая-то появившаяся из канализационных люков раса ублюдков» [23].

На жаль, ми не можемо оцінити динаміки змін в уявленнях українців про свою «близькість» / «братерськість» із росіянами, ані у їхній «згоді/незгоді визнавати себе з росіянами одним народом». Наскільки нам відомо, до 2014 року, тобто до початку неоголошеної російсько-української війни, українські соціологи з якихось причин таких запитань не ставили (хоча російські колеги ставили їх у себе регулярно). Властиво, у 2009 році було дві спроби сформулювати таке запитання респондентам, але в обох випадках опитування не мало достатньо репрезентативного характеру.

Одне з них було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Ukrainian Sociology Service» у рамках міжнародного дослідницького проекту «Громадська думка молоді України, Азербайджану та Росії» [24]. Запитання звучало: «Як Ви вважаєте, росіяни й українці – це один народ або – різні народи?» 48,3% молодих українців відповіли на це запитання ствердно, 47,9% – заперечно. Серед молодих росіян у рамках цього дослідження відповіді були подібні: «Один народ» – 47,1%; «Різні народи» – 49,2%.

Того самого року Центр ім. О. Разумкова провів подібне опитування, але, на жаль, лише в Криму – не найхарактернішому, скажімо так, регіоні України. Там результати були передбачувані: 55,8% респондентів дали ствердну відповідь на запитання, чи «Росіяни та українці – це один народ (соціокультурна спільнота), а чи два різні народи?»; 34,7% – заперечну [25].

З цих двох опитувань можемо зробити два висновки. По-перше, якщо серед молодих українців лише 48% опитаних не визнавали себе за «той самий народ» з росіянами, то серед усього населення цей відсоток, скоріш за все, буде нижчий, бо ж старші люди, як ми знаємо з інших опитувань, більше прив'язані до советських стереотипів, ніж молоді.

По-друге, якщо в Криму не визнавало себе «одним народом із росіянами» 35% опитаних, то в цілому по Україні цей відсоток має бути істотно вищим, враховуючи, що Крим завжди був найбільш проросійською частиною України. Таким чином, можемо з високою мірою вірогідності ствердити, що кількість населення, яке не визнало себе «одним народом із росіянами», була на той час в Україні значно вищою за 35% (показник для Криму), а все ж нижчою за 48% (показник для молоді).

Цей наш висновок непрямим чином підтверджують і результати опитувань компанії Research & Branding Group, до якої фахівці зазвичай ставляться досить скептично через її тісну співпрацю з Партією регіонів. А проте в цьому випадку йдеться про недруковані результати, тобто отримані, скоріш за все, для аналізу, а не пропаганди [26]. За їхніми даними, 42% опитаних погодилися з тезою «українці і росіяни – це один народ», натомість 48% із цим не погодилися, приставши на твердження «українці і росіяни – два різні народи» (ще 9% не змогли відповісти). Таким чином динаміка емансипації, тобто розумового визволення українців з уявленої східнослов'янської спільноти має приблизно такий вигляд: якщо до війни понад половина населення готова була визнати себе й росіян «одним народом», то сьогодні таких залишилася четвертина.

У згаданому дослідженні R & B Group заслуговує на увагу також кореляція між пріоритетною ідентичністю респондента та його готовістю (чи, навпаки, неготовістю) визнати українців та росіян «одним народом». Найбільша схильність до такого визнання – у людей, які ідентифікують себе насамперед із Советським Союзом – 78% проти 17%. Найменша – у тих, хто ідентифікує себе насамперед із Європою – 10% проти 71%. Менш схильні визнавати українців і росіян «одним народом» і ті, хто окреслює себе насамперед як громадянина України (38% проти

53%), натомість ті, хто ототожнює себе передусім зі своїм регіоном, розділились у цьому питанні приблизно порівну.

Цікаво було би простежити ставлення респондентів до тези про те, що «українці і росіяни – це *майже* один народ». Прислівник «майже» в цій формулі, як уже зазначалося, суттєво пом'якшує її радикальність, даючи змогу кожному респондентові вкладати в неї своє розуміння близькості і спорідненості – від суто генеалогічної до політичної, з далекосяжними «інтеграційними» наслідками. Ймовірно кількість респондентів, які поділяють цю тезу, є близькою до кількості тих, хто вважає, що «історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусі» (32%), чи тих, хто хотів би відновлення ССРСР (33%), хоч здебільшого й розуміє, що «це нереально» [21, с. 12], або й тих, хто хотів би «нормалізації відносин з Росією» навіть ціною здачі Криму (34%) [21, с. 72].

І якщо негативне ставлення більшості українців (51%) до запровадження візового режиму з Росією (країною-агресором!) можна якось іще пояснити особистими інтересами – потребою підтримувати контакти з родичами й друзями чи просто виїжджати на заробітки [27], то некритичне сприйняття російської пропаганди за наявності вільного й необмеженого доступу до альтернативних джерел інформації можна пояснити лише апріорною схильністю до саме такого бачення світу і сприйняття подій, тобто – інтерналізацією певних ідеологічних кліше і допасовуванням інформаційних джерел та загальної картини світу саме до цих інтерналізованих стереотипів. Уявлення про українців та росіян як «один» чи «майже один» народ психологічно унеможлиблює чи принаймні суттєво ускладнює визнання Росії агресором та головним винуватцем війни на Донбасі. Загалом по Україні таку думку поділяє лише 48% респондентів, тимчасом як 33% вважає однаково винними обидві сторони конфлікту, і ще 9% покладає відповідальність на Україну [28, с. 17]. Причому на Півдні та Сході відповідальність на Україну покладає відносна більшість опитаних. І майже половина з них (19%) вважає «антитерористичну операцію» на Сході «каральною операцією проти звичайного населення» (ще 19% не готові дати однозначної відповіді)

[29]. І це при тому, що російським мас-медіям, за даними того самого опитування, довіряє лише 9%.

Таким чином уявлення про українців та росіян як «один народ» не тільки полегшує некритичне сприйняття російської пропаганди, а й психологічно блокує засвоєння об'єктивної інформації, яка суперечить цьому уявленню. А це означає, що навіть за відсутності такої пропаганди механізми блокування здатні діяти і надалі, захищаючи від реальності власну картину світу і продукуючи свій «пропагандистський» наратив, покликаний ту картину боронити й підтримувати. Тому варто приділити більшу увагу розвінчуванню цього ідеологічного стереотипу, причому не тільки й не стільки академічними аргументами (міфологічна свідомість здебільшого до них не чутлива), скільки, можливо, ефективнішими в таких випадках засобами літературно-мистецького пародіювання, осмішування та деконструкції.

1. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004.

2. Рябчук М. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД, 2015. URL: <http://www.ipiend.gov.ua/uploads/dissertations/Riabchuk/Riabchuk-Dyser-Final.pdf>

3. Владимир Путин: «Распад СССР – крупнейшая геополитическая катастрофа века» // Regnum. 2005. 25 апреля. URL: <https://regnum.ru/news/444083.html>

4. Россия и ее соседи: Украина и Грузия // Левада-Центр. 2007. 22 августа. URL: <https://www.levada.ru/2007/08/22/rossiya-i-ee-sosedi-ukraina-i-gruziya/>

5. Россия на международной арене // Левада-Центр. 2011. 18 октября. URL: <http://www.levada.ru/18-10-2011/rossiya-na-mezhdunarodnoi-arene>

6. Россияне об Украине, украинцы о России // Левада-Центр. 2010. 26 февраля. URL: <http://www.levada.ru/26-02-2010/rossiyane-ob-ukraine-ukraintsy-o-rossii>

7. Gorbachev on Russia and Ukraine: «We Are One People» // Moscow Times. 2014. November 21. URL: <https://themoscowtimes.com/articles/gorbachev-on-russia-and-ukraine-we-are-one-people-exclusive-41584>. Відеозапис: <https://www.youtube.com/watch?v=QVHaLqPifuo>

8. Навальный: «Украинцы и русские – один и тот же народ» // Censor.net. 2012. 11 февраля. URL: http://censor.net.ua/news/197005/navalnyuyi_ukraintsy_i_russkie_odin_i_tot_je_narod

9. Мониторинг российско-украинских отношений в представлениях жителей обеих стран // Левада-Центр. 2016. 16 июня. URL: <https://www.levada.ru/2016/06/16/13639/>

10. Россия и Украина: возможности объединения // Левада-Центр. 2005. 23 сентября. URL: <https://www.levada.ru/2005/09/22/rossiya-i-ukraina-vozmozhnosti-obedineniya/>

11. Российско-украинские отношения // Левада-Центр. 2017. 23 июня. URL: <https://www.levada.ru/2017/06/23/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya/>

12. Вивчення стану розвитку медіа в Україні 2016. Національне опитування. Проект У-Медіа USAID. URL: <https://www.slideshare.net/umedia/usaid-umedia-annual-media-consumption-survey>

13. Як російська пропаганда впливає на суспільну думку в Україні // Media Sapiens. 2017. 13 лютого. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/media-prosvita/research/yak_rosiyska_propaganda_vplivae_na_suspilnu_dumku_v_ukraini_doslidzhennya/

14. Динаміка ненависті: соціологи розповіли про ставлення українців до Росії // Дзеркало тижня. 2017. 6 березня 2017. URL: http://dt.ua/UKRAINE/ukrayinci-nenavidyat-putina-i-distanciyuyutsya-vid-zhiteliv-rosiyi-235488_.html

15. Путин засекретил сведения о потерях военных на спецоперациях в мирное время // Lenta.ru. 2015. 28 мая. URL: <https://lenta.ru/news/2015/05/28/secret/>

16. Путин: русские и украинцы – один народ. Концерт в честь годовщины присоединения Крыма // Телеканал Дождь. 2015. 18 марта. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FmidOeyX6Go>

17. Путин: Русские и украинцы – один народ. RT на русском. 2016. 27 октября. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8YB4ljQsI7c>

18. Neumann, Iver. *Russia and the Idea of Europe. A study in identity and international relations.* London & New York: Routledge, 2017.

19. Text of Putin's speech at NATO Summit (Bucharest, April 2, 2008) // UNIAN. 2008. 18 April. URL: <https://www.unian.info/world/111033-text-of-putins-speech-at-nato-summit-bucharest-april-2-2008.html>

20. Kulyk, Volodymyr. *National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War* // *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. No. 4.

21. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Київ: Центр Разумкова, 2016.

22. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітична доповідь Українського центру економічних і

політичних досліджень ім. О. Разумкова // Національна безпека і оборона. 2006. №7.

23. Дугин Александр. Блог. Запись 24 августа 2014 г. URL: http://vk.com/wall18631635_3911

24. Громадська думка молоді України, Азербайджану та Росії // Фонд «Демократичні ініціативи». 2010. URL: <http://dif.org.ua/modules/pages/-upload/file/molod.doc>

25. Росіяни та українці – це один народ (соціокультурна спільнота) чи два різні народи? // Центр Разумкова. 2009. Серпень. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/poll.php?poll_id=471

26. Research & Branding Group, неопубліковані дані у розпорядженні автора.

27. Можливе впровадження візового режиму з Росією підтримує 33% українців // УНІАН. 2017. 30 червня. URL: <https://www.unian.ua/society/2004256-mojlive-vprovadjennya-vizovogo-rejimu-z-rosieyu-pidtrimue-33-ukrajintsiv-opituvannya.html>

28. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості // Національна безпека і оборона. 2016. №3-4.

29. Індекс результативності російської пропаганди // Київський міжнародний інститут соціології. 2015. 25 березня. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>